

اسلام‌پژوهش‌های روان‌شناختی

سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۹ (ص ۱۱۹-۱۳۹)

راهکارهای نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی در جامعه اسلامی

Strategies for institutionalizing heresy in Islamic society

محمد کاویانی / دکتری روان‌شناسی، دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.
قاسم مهدوی اصل / کارشناسی ارشد روان‌شناسی مثبت‌گرا، مؤسسه اخلاق و تربیت، قم، ایران.

Mohammad Kaviani / PhD in Psychology, Associate Professor, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran. m_kavyani@rihu.ac.ir

Ghasem Mahdavi Asl / Master of Positive Psychology, Institute of Ethics and Education, Qom, Iran.

Abstract

In an Islamic society, it is desirable that "heresy" be a social norm, the requirement of being a social norm is that acting on it be the norm; Anyone who opposes it will be rejected by society. The purpose of this study is to develop strategies for institutionalizing heresy according to Islamic, psychological and sociological teachings. The data collection of this research has been done conceptually and theoretically by studying the sources and analyzing them; Findings showed that strategies such as "awareness", "social normalization" and "application of external executive guarantees (rules)", "different learning styles", "methods of changing attitudes", "observational learning and pattern presentation", "creating cognitive inconsistency" On secularism" to institutionalize heresy. It is recommended that educational experts and cultural institutions use these strategies to institutionalize heresy.

Keywords: Heresy, Institutionalization, Learning, Attitude, Society, Islamic Psychology.

چکیده

در یک جامعه اسلامی، مطلوب است که «آخرت‌گرایی»، یک هنجار اجتماعی باشد. لازمه هنجار اجتماعی بودن این است که عمل کردن به آن، هنجار باشد؛ هر کس با آن مخالفت کند، از طرف جامعه طرد شود. هدف این پژوهش، تدوین راهکارها برای نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی با توجه به آموزه‌های اسلامی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی است. گردآوری داده‌های این پژوهش، از طریق مطالعه منابع مورد نظر و تحلیل آنها، به صورت مفهومی و نظری انجام شده است؛ یافته‌های پژوهش نشان داد راهکارهایی همچون «آگاهی بخشی»، «هنجارسازی اجتماعی» و «به‌کارگیری ضمانت‌های اجرایی بیرونی (قوانین)» «سبک‌های مختلف یادگیری»، «روش‌های تغییر نگرش»، «یادگیری مشاهده‌ای و ارائه الگو»، «ایجاد ناهماهنگی شناختی در باب دنیاگرایی» برای نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی وجود دارد. توصیه می‌شود کارشناسان تربیتی و نهادهای فرهنگی این راهکارها را در جهت نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی بکار گیرند.

کلید واژه‌ها: آخرت‌گرایی، نهادینه‌سازی، یادگیری، نگرش، جامعه، روان‌شناسی اسلامی.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اصول ادیان آسمانی، «اعتقاد به آخرت» است که همواره ایجاد و تقویت آن در جوامع بشری سرلوحه برنامه‌های تربیتی رسولان الهی قرار داشته است. در دین اسلام به شیوه‌های گوناگون تلاش شده است تا آخرت‌گرایی در انسان‌ها نهادینه گردد؛ زیرا این امر، یکی از مهم‌ترین و بهترین ابزارهای تربیتی و وسایل نیل به کمال می‌باشد که انسان‌ها می‌توانند در پرتو آن، به رشد و بالندگی برسند و حیات جاودان در بهشت برین را برای خود رقم زنند (شریفی، ۱۳۹۵). مسئله معاد از حیث اهمیت، بعد از مسئله توحید، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل دینی و اسلامی به‌شمار می‌رود. پیامبران الهی با این هدف به سوی انسان‌ها ارسال گردیدند که مردم را به دو حقیقت، مؤمن و معتقد سازند؛ یکی به خدا و دیگری به قیامت (مطهری، ۱۳۷۳).

گرایش به عالم آخرت، دارای تأثیرات متعدد و ارزنده‌ای در حیطه زندگی فردی انسان می‌باشد؛ تغییر بینش (شریعتی، ۱۳۶۳)، تقوای الهی (طباطبایی، ۱۳۷۸)، انگیزه عمل صالح و اخلاص (طباطبایی، ۱۳۷۸)، آرامش و تأمین بهداشت روانی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴)، هدفمندی حرکت (طاهری، ۱۳۸۱)، ظهور صفات کمال و فضائل اخلاقی (سبحانی، ۱۳۷۳) از جمله آثار فردی آخرت‌گرایی می‌باشد. از آثار اجتماعی آخرت‌گرایی، نیز می‌توان به «تأمین عدالت اجتماعی»، «ضمانت اجرای قوانین»، «تغییر نگرش در حکومت داری»، «سامان‌دهی به مسائل اقتصادی»، «بالا بردن روحیه نظامی»، «کاهش جرائم در سطح جامعه»، «پرهیز از ظلم به دیگران» و «کمک به محرومین» اشاره کرد (مقیم، ۱۳۹۴).

کلمه «الآخرة» در قرآن کریم، پرشمارترین واژه برای نامیدن و ارجاع به جهان پس از مرگ می‌باشد، که نه تنها در قرآن کریم، بلکه در متون روایی و ادبیات تفسیری نیز، آشناترین نام برای ارجاع به جهان پس از مرگ است (رهنما، ۱۳۹۷). در مورد تسمیه آخرت، دو وجه بیان شده است؛ یکی اینکه آخرت را آخرت نامیده‌اند به خاطر متأخر بودن از دنیا؛ و دیگری اینکه آخرت، سرای جزا و ثواب است و جزء متأخر از عمل می‌باشد (مجلسی، ۱۳۹۷). آخرت‌گرایی عبارت است از «دل بستن به آخرت»، «شوق به بهشت»، «خوف از جهنم»، «حب لقاء الهی» و «ترجیح آخرت بر دنیا». به بیان دیگر، گرایش به آخرت یعنی حرکات و سکنات خود را با شاخص اخروی و ثواب و عقاب عالم آخرت سنجیدن و تنظیم کردن، توشه‌گیری برای زندگی ابدی و در عین حال دنیا را فراموش نکردن و از آن به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به نعیم جاودانه بهشتی استفاده کردن است (یوسفیان، ۱۳۹۱).

براساس دیدگاه نظریه پردازان جامعه‌شناسی، «نهادینه‌سازی»^۱ به فرآیندی گفته می‌شود که از طریق آن، کنش‌ها (اقدامات) تکرار می‌شوند و از سوی کنشگران و دیگران، معانی مشترکی به خود می‌گیرند (هچ و کانلیف^۲، ۱۳۹۵). از نظر هومنز، «نهادینه‌سازی»، نوعی تراکم تجارب است که به‌عنوان سرمایه‌های اجتماعی، در اختیار نسل‌های بعدی قرار می‌گیرد و آنان با به‌کارگیری این سرمایه‌ها، دست به فعالیت می‌زنند (شایگان و مصطفی‌نژاد، ۱۳۹۵). نهادینه شدن یک امر، به معنای پایه‌ای و ریشه‌ای شدن آن در عمق جامعه است، به گونه‌ای که آن ارزش‌ها و مقررات توسط افراد جامعه مورد قبول و تأیید قرار گیرند و به رسمیت شناخته شوند (گلای، ۱۳۷۶). بروسن کوهن^۳ (۱۳۸۸) در کتاب مبانی جامعه‌شناسی، در مورد فرآیند نهادینه شدن می‌گوید: «نهادینه شدن زمانی تحقق می‌پذیرد که گروه اجتماعی تشخیص دهد، شبکه خاصی از ارزش‌ها، هنجارها و نقش‌ها به اندازه‌ای برای بقایش اهمیت پیدا کرده‌اند که اعضای آن گروه باید الزاماً آن را رعایت کنند. جامعه از طریق پاداش و مجازات است که اعضا را تشویق به پیروی از ارزش‌ها و هنجارها می‌کند یا آنها را از آن باز می‌دارد، رفتارها را نهادی می‌کند» (کوهن، ۱۳۸۸، ص ۱۶۵).

آخرت‌گرایی و نهادینه کردن آن، یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین راه‌های هدایت و نجات جامعه معاصر از انحراف و فساد می‌باشد. با وجود اینکه در جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که در آن، اکثریت افراد، مسلمان و معتقد به آخرت و معاد می‌باشند، با این حال، باورها، بیشتر در حد «گفتار»، یا در حد «شناخت» باقی مانده است و نتوانسته است به اندازه کافی، بُعد عاطفی و رفتاری افراد را تحت تأثیر قرار داده و آثار رفتاری خود را در رفتار تک تک افراد و سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی به منصفه ظهور برساند؛ به عبارت دیگر: ۱. آخرت‌گرایی در حد اطلاعات و اعتقادات تقلیدی باقی مانده است؛ ۲. ممکن است به مرحله اعتقاد استدلالی هم رسیده باشد؛ اما هنوز درونی‌سازی نشده و با عواطف، احساسات و نگرش‌های عمیق افراد عجین نگردیده باشد؛ ۳. ممکن است که حتی، فرآیند درونی‌سازی هم در بسیاری از افراد جامعه، روی داده باشد، لکن؛ قوانین و مقررات و هنجارهای اجتماعی و سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و... با آن همراهی نکنند.

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که پژوهش‌های متعددی در زمینه بررسی مفهوم

1. Institutionalization.

2. Hatch and Cunliffe.

3. Cohen.

آخرت و آخرت‌گرایی، نهادینه کردن ارزش‌ها و مباحث اخلاقی، درونی سازی اخلاق و موارد دیگر صورت پذیرفته است.

در زمینه مفهوم آخرت و آخرت‌گرایی، آثار متعددی می‌توان یافت، از جمله «اصول تربیت از دیدگاه امام علی (علیه السلام)» (مشایخی، ۱۳۸۶)، که در این پژوهش، سلوک و گفتار امام علی (علیه السلام) به عنوان نمونه‌ای غنی از منابع موجود با رویکرد نیل به اصول و قواعدی جامع که دربرگیرنده چارچوب تربیتی از منظر دین است مورد توجه قرار گرفته است. برخی از این اصول عبارت‌انداز: آخرت‌گرایی و دنیا‌گریزی، عمل‌گرایی و آرزوگریزی، امیدواری و یأس‌گریزی، پایداری و پرهیز از رفاه‌زدگی، تعقل‌ورزی و غفلت‌زدایی، تواضع‌گرایی و تکبرگریزی.

در اثر «مدیریت اسلامی با تأکید بر مدیریت آخرت‌گرا از دیدگاه امام علی (علیه السلام)» (صبحی لکی، ۱۳۹۵)، آخرت‌گرایی به عنوان اصلی از اصول مدیریت اسلامی و برگرفته از اصل ایمان به معاد و حیات پس از مرگ در نظر گرفته شده است. «برزخ در آموزه‌های قرآنی» (پوریا، ۱۳۸۶) به تحلیل چگونگی برزخ و ویژگی‌های آن می‌پردازد و خواننده را با برخی جنبه‌های عالم برزخ که حائل میان دنیا و قیامت است با استناد به قرآن کریم آشنا می‌سازد.

در پژوهش «مرگ خود و مردن دیگری» (نجاتی حسینی، ۱۳۹۴)، با طرح چند پرسش مشخص، نگارنده در پی کاویدن پاسخ آنها از طریق سه عنوان در سه حیطه «علمی» (نظریه اجتماعی مرگ)، «دینی» (نهج البلاغه) و «ادبی» (مثنوی معنوی) می‌باشد. در کتاب «معاد و جهان پس از مرگ» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶) سعی شده است تا به بررسی ریشه‌های معاد در فطرت انسان، چهره رستاخیز در کتب آسمانی، معاد و سرفصل‌های دیگری پرداخته شود. «انسان از آغاز تا انجام» (طباطبایی و خسروشاهی، ۱۳۹۱) ترجمه‌ای است از کتاب «الانسان»، اثر سید محمدحسین طباطبایی، که چگونگی و مراحل آفرینش آدمی را با استفاده از آیات قرآن کریم بررسی نموده است. ایشان در این اثر، مراحل خلقت انسان را در سه رساله «الانسان قبل الدنيا»، «الانسان فی الدنيا» و «الانسان بعد الدنيا» مورد نظر قرار می‌دهد که در رساله سوم آن، در شانزده فصل، وجود آدمی بعد از دنیا و سرنوشت او را از مرگ تا روز قیامت، سپس در روز جزا، شفاعت، اعراف، بهشت و دوزخ بررسی کرده است.

مسئله درونی‌سازی ارزش‌ها، اخلاق و آخرت‌گرایی مورد توجه پژوهشگران واقع شده است. کریم‌زاده (۱۳۹۱)، به تبیین فرآیند درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی در رویکردهای روان‌شناختی عمده پرداخته است. موسوی‌نسب و همکاران (۱۳۹۱) در مورد نقش اسلامی‌سازی محتوای آموزشی در درونی‌سازی ارزش‌های اسلامی به پژوهش پرداخته‌اند.

خلجی (۱۳۹۰)، الگو آفرینی، تشویق، محبت، قصه‌آفرینی و بصیرت‌بخشی را از مؤثرترین شیوه‌های نهادینه‌سازی ارزش‌ها می‌داند.

در باب نهادینه‌سازی ارزش‌ها از جمله آخرت‌گرایی، خان‌محمدی و همکاران (۱۳۹۷)، طراحی الگوی نهادینه‌سازی ارزش‌ها، مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری را ارائه داده است. شریفی و همکاران (۱۳۹۵)، روش‌های قرآن در نهادینه‌سازی اخلاق در جامعه را مورد پژوهش قرار داده است و آگاهی بخشی، ایمان پروری، تزکیه نفس، تشویق و تنبیه را به‌عنوان راهکارهای آن معرفی می‌کند. شایگان (۱۳۹۴)، به بیان روش‌های نهادینه‌سازی رفتار از دیدگاه اسلام پرداخته و شیوه‌های مشابهی را ارائه می‌دهد.

بررسی آثار موجود، نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از پژوهش‌های به عمل آمده، راهکارهای مشخصی را از زاویه خاصی مورد بررسی قرار داده‌اند؛ اما این پژوهش به دنبال تدوین راهکارهای عملیاتی با توجه به رویکردهای روان‌شناختی و جامعه‌شناختی است. به عبارت دیگر برای عملیاتی شدن «آخرت‌گرایی»، در سه حیطه فوق، چه راهکارهایی از آموزه‌های قرآن و روایات و همین‌طور از آموزه‌های علوم انسانی مثل روان‌شناسی به دست می‌آید؟ بنابر این می‌توان گفت که سؤال‌های این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. چگونه می‌توان اطلاعات مربوط به معاد و معادگرایی را در بین همه مردم تعمیم بخشید؟ ۲. چگونه می‌شود آن را در درون افراد معتقد، عمق بخشید به گونه‌ای که شناخت، عواطف و رفتار آنها در باب «آخرت‌گرایی»، هماهنگی کامل داشته باشند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر، پژوهشی کتابخانه‌ای است که گردآوری داده‌های آن از طریق مطالعه متون اسلامی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی و تحلیل و بررسی آنها، به صورت نظری و مفهومی انجام شده است. ابتدا، منابع دست اول اسلامی (آیات و روایات)، سپس منابع دست دومی که به بررسی «معاد» در آیات و روایات پرداخته‌اند (اعم از منابع نوشتاری و نرم افزاری)، مورد جستجو، فیش‌برداری و دسته‌بندی قرار گرفته است؛ «آخرت‌گرایی» به‌عنوان یک سازه مفهومی اسلامی، و تأکیداتی که بر آن شده و آثار و پیامدهای آن در زندگی روزمره، مورد توجه قرار گرفته است. از نگاه متون اسلامی، مفهوم «آخرت‌گرایی» باید در بافت روان‌شناختی تمام افراد و جوامع اسلامی حضور پیدا کرده و عمومیت یابد. بر این اساس، با توجه به «بیانیه گام دوم انقلاب» و هم جهت با «جامعه‌سازی اسلامی»، در

متون جامعه‌شناختی و روان‌شناختی تلاش شد تا بعضی از راهکارهای کلان جامعه‌شناختی و بعضی از مکانیزم‌های جزئی روان‌شناختی، شناسایی و معرفی شده تا بتواند برای کسانی که راهبردهای فرهنگی جامعه را مشخص کرده و آن را به راهکارها و مکانیزم‌های اجرایی تبدیل کرده و مسیر عملیاتی سازی آن را هموار می‌کنند، مفید باشد.

واحد تحلیل در این پژوهش عبارت بود از گزاره‌های خبری معتبر (آیات و روایات)، و آموزه‌های مورد اتفاق و قطعی که از جامعه‌شناسی و روان‌شناسی استخراج شده است. برای استفاده از آیات و روایات، از روش‌های تفسیری و فهم احادیث بهره‌گیری شده است؛ و برای استفاده از آموزه‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی، تلاش شده است که از مطالب قطعی و مسلم که در منابع معتبر این دو علم آمده است استفاده شود. تحلیل محتواهای حاصل شده و مرتبط سازی آموزه‌های اسلامی با آموزه‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی، به صورت نظری و مفهومی صورت پذیرفته است.

یافته‌ها

بررسی راهکارهای نهادینه سازی آخرت‌گرایی در جامعه اسلامی بر اساس دیدگاه جامعه‌شناسی. نهادینه سازی از جمله مفاهیمی است که در دو علم جامعه‌شناسی و روان‌شناسی با وجود تفاوت‌های دیدگاهی، مورد بررسی قرار گرفته است. این تفاوت از آنجا نشأت می‌گیرد که اساساً جامعه‌شناسان به این مطلب می‌پردازند که عوامل مختلف (مذاهب، فرهنگ‌ها، نژادها، طبقات اجتماعی، وضعیت اقتصادی و غیره)، چگونه بر روی عملکرد جامعه تأثیر می‌گذارد. در حالی که روان‌شناسی (به ویژه روان‌شناسی اجتماعی) به مطالعه علمی و روشمند شیوه فکر کردن، احساس کردن و رفتار کردن انسان‌ها در حضور مستقیم، واقعی یا خیالی و ضمنی دیگران می‌پردازد (دانایی، ۱۳۹۳). بعضی از یافته‌ها، از آموزه‌های جامعه‌شناختی به دست آمده‌اند و بعضی دیگر، از آموزه‌های روان‌شناختی، با این توضیح که آموزه‌ها و تکنیک‌های روان‌شناختی، هم به صورت مستقل، نقش و جایگاه قابل توجه دارند؛ هم ذیل مباحث کلان جامعه‌شناختی ایفای نقش می‌کنند.

بر اساس تعاریف متعددی که از دیدگاه نظریه پردازان جامعه‌شناسی در مورد مفهوم نهادینه سازی در بخش مقدمه مطرح گردید، نهادینه شدن هر چیز در جامعه، به خواست و احساس نیاز گروه‌های اجتماعی منوط است، که این امر با تشویق عاملین و متعهدین به ارزش‌ها و همچنین مجازات و بازداشتن سهل‌انگاران در این امر، تحقق می‌یابد. با توجه به

این مطلب، شناخت گروه‌های اجتماعی در اولویت اول قرار دارد. خانواده به‌عنوان اولین و مهم‌ترین بخش، نقش بسزایی در فرهنگ سازی ایفا می‌کند. در کنار خانواده، نهاد آموزش و پرورش و آموزش عالی که دربرگیرنده مهدکودک‌ها، مدارس و دانشگاه‌ها است، قرار دارد. نهاد دینی که همان حوزه‌های علمیه باشد را نیز می‌توان به این بخش اضافه کرد. نهادها و ادارات دولتی به همراه دیگر بخش‌های جامعه، دارای مجموعه‌ای عظیم از کارمندان می‌باشند که در کنار مجموعه‌های نظامی و احزاب و تشکل‌های سیاسی، از جمعیت قابل توجهی برخوردار هستند.

عمل نهادینه‌سازی در بستر جامعه، بدون کانال‌های ارتباط جمعی، امکان‌پذیر نمی‌باشد. امروزه رسانه‌های دیداری (رسانه ملی و سینما)، نوشتاری (کتاب، مجلات و مطبوعات)، شنیداری (رادیو) و در کنار همه این موارد، فضای مجازی و همچنین نظام تبلیغی کشور، وظیفه انتقال اطلاعات و ارتباط‌گیری با مخاطب را به عهده دارند (منتظرالمهدی، ۱۳۹۲).

فرآیند نهادینه‌سازی ارزش‌ها از جمله آخرت‌گرایی، با لحاظ این نکته که رفتار نهادینه شده باید دارای ویژگی‌هایی باشد: استمرارپذیر باشد، جامعه شمول باشد و به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی تلقی شود، دارای سه مرحله است (دهقان، ۱۳۹۸)، که در هر مرحله، می‌بایست در کنار اصول اولیه، از راهبردهای عملیاتی که موجب تسریع در فرهنگ‌سازی می‌گردد، بهره جست. **مرحله اول:** راهبرد «آگاهی‌بخشی» است (شریفی و جعفری‌نسب، ۱۳۹۵). در این مرحله، مفهوم آخرت‌گرایی با توجه به جامعه هدف (خانواده، نهاد اداری و غیره) و متناسب با آن، تبیین می‌گردد. به این معنا که در عین توضیح مفهوم آخرت‌گرایی، به تشریح نحوه انطباق این مفهوم در حیطه مورد نظر و جایگاه آن پرداخته می‌شود. با توجه به مطلب بیان شده، اگر چه مفهوم «آخرت‌گرایی» به‌عنوان محور اصلی در تبیین‌ها لحاظ می‌شود؛ اما نحوه به‌کارگیری و انطباق آن بر مصادیق مختلف در هر حیطه شغلی، متفاوت خواهد بود.

در همین راستا، قرآن کریم در آیات متعدد، بر اهمیت مقوله آگاهی‌بخشی تأکید می‌ورزد و بیان می‌دارد که خداوند، رسولی از جنس خود مردم برای آنها فرستاد تا آیات خود را بر ایشان بخواند و آنها را پاک گرداند، کتاب و حکمت به آنان بیاموزد، در حالی که در گذشته، در گمراهی به سر می‌بردند (آل عمران، ۶۴). در ادامه، خداوند، پیامبر را مأمور به تذکر می‌کند (غاشیه، ۲۱) و از او می‌خواهد که در امر آگاهی‌بخشی، با حکمت و اندرز نیکو، مردم را به راه پروردگار دعوت کند و با آنان به شیوه‌ای که نیکوتر است به مجادله بپردازد (نحل، ۱۲۵).

در کنار راهبرد آگاهی‌بخشی، راهبردهای متعددی را باید به منظور تحقق هرچه بهتر این مرحله به کار بست. «استدلال منطقی» (علی بن الحسین علیه السلام، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۶۷؛ رضی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۴۴ و تمیمی آمدی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۱۲)، «عامل بودن آمر» (احزاب، ۵۵؛ صف، ۳ و ۲ و رضی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۷۶۵)، «ارائه الگوی مناسب» (رضی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۶۳ و احزاب، ۲۱) و «مخاطب‌شناسی» (مجلسی، ۱۳۹۷، ج ۷۴، ص ۱۵۰) از جمله این موارد می‌باشند که بر محورهای «بازگشت به سوی خدا»، «اوصاف قیامت»، «آثار آخرت‌گرایی» و «مقایسه دنیا و آخرت» لحاظ می‌گردند (شریفی و داودی، ۱۳۹۵).

مرحله دوم: راهبرد «هنجاری کردن مفهوم آخرت‌گرایی» و گزاره‌های آن است. در جامعه‌شناسی، به عقیده اغلب صاحب‌نظران همانند دورکیم^۱، سیمل^۲، وبر^۳ و لومن^۴، هنجار به معنای «الگویی از انتظارات عمومی رفتار» در متن‌های خاص و برخاسته از نظام ارزش‌های گروه است (باقری، ۱۳۹۳). هنجارها، سیستم سازمان یافته‌ای هستند که بین افراد تشکیل‌دهنده جامعه، مشترک‌اند و به‌طور جمعی حفظ می‌شوند و منافع حاصل از رعایت آنها، عاید همه اعضای گروه می‌شود. در واقع وقتی هنجارها به‌صورت سرمایه اجتماعی در می‌آیند می‌توانند بحران‌های اجتماعی را حل کنند (دهقان، ۱۳۹۸). در کنار این توصیفات باید گفت، وقتی یک مفهوم و گزاره‌های آن، در جامعه به هنجار تبدیل می‌گردند، در واقع رسوم‌های اجتماعی خواهند بود که افراد، حاضر به ترک آن نخواهند شد. و البته در صورتی که این هنجارها، پسندیده و در جهت پیشرفت جامعه باشند، باید تقویت و حراست گردند. مقوله هنجارهای اجتماعی و باید و نبایدهای آن، از جمله مباحثی هستند که در متون دینی هم به آن پرداخته شده است. کلمه «سنت» در *نهج البلاغه*، به معنای هنجارهای پایه‌دار و نیز اقسام دیگر هنجارهای اجتماعی آمده است (میریان و صمدانیان، ۱۳۸۸). امام علی علیه السلام در ضمن تأیید هنجارهای اجتماعی پسندیده، توصیه می‌کنند به پرهیز از خراب کردن آیین پسندیده‌ای که بزرگان این امت بدان رفتار نموده‌اند و به‌وسیله آن، مردم به هم پیوسته‌اند، و رعیت با یکدیگر سازش کرده‌اند؛ و نیز نهی می‌کنند از ایجاد آیینی که موجب از بین رفتن چیزی از سنت‌های نیک گذشته باشد (نامه ۳/۳۸). هرچند مورد استفاده واژه

1. Durkheim.
2. Simmel.
3. Weber.
4. Luhmann.

«سنت» با واژه «هنجار» در بعضی موارد متفاوت است؛ اما مصادیق و اقسام یکسان هر دو، دلالت بر یکی بودن مفهوم این واژگان دارد و به نظر می‌رسد نزدیک‌ترین کلمات در قرآن و روایات به واژه هنجار، «سنت» باشد، هرچند کلماتی مانند «سیر»، «داب» و «عرف» هم به بخشی از معنای هنجار دلالت دارند (میریان و همکاران، ۱۳۸۸).

فرآیند «هنجاری کردن مفهوم آخرت‌گرایی» با کمک راهبردهای متعددی تحقق می‌یابد، همانند «تکریم آخرت‌گرایی به واسطه تکریم انسان‌های آخرت‌گرا»، «نکوهش ضد ارزش‌ها»، «استفاده از عرف عام»، «معرفی زمینه‌های خطرناک» و «انذار از عواقب بی‌توجهی به آخرت».

مرحله سوم: استفاده از مکانیزم قانونی به‌عنوان ضمانت اجرایی برای متابعت از مفهومی که از دو مرحله قبل عبور کرده است. البته این مرحله می‌تواند به کمک مرحله دوم هم بیاید؛ زیرا عملیات هنجاری‌سازی، پروسه‌ای زمان‌بر است. اهرم قانون، لازم نیست به صورت صریح به مسئله آخرت‌گرایی اشاره کند، بلکه همین قدر که به تصویب قانون‌های همسو با این مفهوم منجر شود، می‌تواند در تحقق این مهم، نقش داشته باشد.

نکته دیگری که در این بخش حائز اهمیت می‌باشد، این است که در مورد قانون، در برخی موارد می‌توان به سیاست‌های ابلاغی از جانب نهادهای بالادستی هم اشاره کرد، که اگر چه تصویب قانونی ندارد؛ اما لزوم اجرا را در پی خواهند داشت. در اینجا به تعدادی از سیاست‌های پیشنهادی اشاره می‌کنیم که به نظر می‌رسد رعایت آنها با دیدگاه آخرت‌گرایی می‌تواند در فرآیند نهادینه‌سازی مفهوم آخرت‌گرایی مؤثر باشد.

حیطه‌های نهادینه کردن آخرت‌گرایی عبارت‌اند از خانواده، نهادهای آموزشی و... در ادامه هر کدام از حیطه‌ها تبیین می‌شود.

الف. خانواده؛ به تحقیق، نخستین و مؤثرترین محیط تربیتی انسان، محیط خانوادگی و اولین مربیان و معلمان او، پدر و مادر می‌باشند. خانواده به مثابه هسته اصلی و اولیه جامعه، حالات فکری و روانی کودک را پایه‌گذاری و شکل می‌دهد (آریان، ۱۳۹۷). راهکارها در محیط خانواده عبارت‌اند از: وجود فضای محبت‌آمیز در خانواده و در ارتباط با فرزندان، رعایت احترام متقابل و دوری از تحقیر، به‌ویژه نسبت به فرزندان، رعایت عدالت و مساوات در توجه به فرزندان، درونی کردن ارزش‌ها و پرهیز از افراط و اجبار بر اعضای خانواده، قاطعیت و جدیت و دوری از اهمال کاری در تربیت فرزندان.

ب. نهادهای آموزشی؛ مدارس؛ آموزش و پرورش به‌عنوان بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین

نهاد آموزشی و تربیتی کشور، سال‌های نسبتاً طولانی از مهم‌ترین مقاطع زندگی اکثر افراد جامعه را به خود اختصاص می‌دهد و همین امر، نشان‌دهنده اهمیت و تعیین‌کننده بودن این نهاد در زندگی فردی و آینده هر شخص می‌باشد. با توجه به نارسایی‌ها و معضلات موجود در این عرصه، راهکارهای ذیل جهت تقویت باورهای دینی از جمله آخرت‌گرایی ارائه می‌گردد:

تغییر رویکرد کسب مدرک در نظام آموزش و پرورش و تقویت رویکرد درک مطلب منطبق با مطالبات و نیازهای روزآمد جامعه اسلامی، تغییر مواد درسی دانش‌آموزان با حذف مطالب دینی غیرضروری و غیرمرتبط با ذوق و استعداد دانش‌آموزان در مقاطع مختلف تحصیلی؛ پرهیز از برخورد آمرانه و تحکم‌آمیز در خصوص رعایت شئون اسلامی و تکالیف شرعی به‌ویژه به منظور مشارکت دادن دانش‌آموزان در نمازهای جماعت، سخنرانی‌ها و مراسم و مناسبت‌های مذهبی؛ استفاده صحیح و مناسب از ابزار و شیوه‌های جدید (از جمله فیلم، انیمیشن، تئاتر و...)؛ به‌کارگیری معلمان و اساتید باتجربه، متخصص و دل‌سوز، به منظور تدریس دروس دینی؛ ایجاد زمینه‌های تحقیقات و مطالعات معلمان و مربیان در موضوعات مرتبط؛ بهره‌گیری از طلاب جوان و خوش‌ذوق، جهت تدریس دروس دینی؛ گسترش و حمایت از تشکل‌های خودجوش دانش‌آموزی و انجمن‌های اسلامی؛ ایجاد، تقویت و حمایت از نشریات دانش‌آموزی با رویکرد دینی (به شکل نامحسوس)؛ تبیین و تشریح اثرات آخرت‌گرایی بر رشد و پیشرفت علمی، فرهنگی؛ فراهم کردن بسترهای تعامل اولیا و مربیان در مدارس در زمینه بهینه‌سازی فرآیند تربیت دینی و توسعه ارزش‌های اخلاقی از جمله آخرت‌گرایی در بین دانش‌آموزان؛ توجه ویژه به فضای فرهنگی حاکم بر مدارس و نقش مؤثر اولیا و مربیان در ارائه مدل رفتاری نظام‌مند و هماهنگ مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی و اسلامی؛ ایجاد ارتباط مناسب و سازنده بین مساجد و مدارس (همجوار)؛ ایجاد مراکز آموزشی و مدارس مختص دختران، به منظور رفع مشکل حفظ حجاب و اقامه شعائر دینی و فعالیت‌های ورزشی و فوق برنامه در این اماکن.

۱. دانشگاه‌ها؛ به منظور مقابله ریشه‌ای با موانع تقویت باورهای دینی (از جمله

آخرت‌گرایی) از طریق دانشگاه‌ها، راهکارهای کلان ذیل پیشنهاد می‌گردد:

توجه ویژه به اصول سوم و سی‌ام قانون اساسی و نیز بند ۱۵ سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه؛ همکاری حوزه و دانشگاه به صورت عملیاتی و به دور از شعار زدگی، بر اساس تأکیدات مکرر امام راحل و رهنمودهای رهبر معظم انقلاب؛ ترجیح رشد کیفی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی عالی با رعایت استانداردهای مورد نظر؛ فراهم آوردن زمینه وحدت حوزه و

دانشگاه به صورت واقعی و بهره‌گیری ضابطه‌مند و اصولی از اساتید باتجربه و آگاه حوزه‌های علمیه به منظور تدوین و ساماندهی متون درسی در رشته‌های علوم انسانی دانشگاه‌ها؛ پرهیز از تبلیغ مستقیم ارزش‌ها و آموزه‌های دینی؛ تأسیس و تقویت تشکل‌های خودجوش دانشجویی و انجمن‌های اسلامی؛ حمایت و پشتیبانی مادی و معنوی از انجام پژوهش‌های جامع به منظور «مهندسی هدایت دینی» توسط اساتید و محققان دانشگاهی.

۲. حوزه‌های علمیه؛ به منظور مقابله ریشه‌ای با موانع تقویت باورهای دینی (از جمله آخرت‌گرایی) از طریق حوزه‌های علمیه، راهکارهای کلان ذیل پیشنهاد می‌گردد:

ایجاد تحول در متون درسی حوزه‌های علمیه و پاسخگو نمودن نهاد حوزه و روحانیت در برابر مطالبات و پرسش‌های روزآمد اقشار و طبقات مختلف مردم؛ ابهام‌زدایی و از بین بردن تحریف‌ها، بدعت‌ها و خرافات از دین، به همراه بیان زیبایی‌های دین اسلام؛ مواجهه انتقادی و اصلاح‌گرانه با نقائص و ناکارآمدی‌ها و خودداری از تأیید و توجیه‌های بی‌جا در مورد وضعیت نامطلوب جامعه؛ تمرکز بر استقلال حوزه‌های علمیه از نهادهای حکومتی در عین نظارت و ورود در فرآیند تکاملی نهادهای حکومت؛ ساماندهی نظام مدیریت و آموزشی حوزه.

ج. رسانه‌ها؛ در این بخش، به بررسی مهم‌ترین رسانه‌های تأثیرگذار در نقش بستن هویت دینی مردم را مورد بررسی قرار داده و شیوه‌های استفاده صحیح و مؤثر از آنها در جهت تقویت باورهای دینی بیان می‌شود.

۱. صدا و سیما؛ تدوین و ایجاد سیاست‌ها و اصول حاکم بر برنامه‌های صدا و سیما؛ خودداری از بکارگیری شیوه‌های تبلیغی مستقیم در حمایت و دفاع از الگوها، اصول و ارزش‌های دینی؛ بکارگیری مدیران و متصدیان متعهد و معتقد به ارزش‌های دینی در سطوح کارشناسی و مدیریتی؛ ایجاد ارتباط دو سویه و تقویت مشارکت‌های مردمی؛ بهره‌گیری از سخنرانان و کارشناسان متنوع با رویکردهای متفاوت به منظور توسعه و گسترش طیف مخاطبان؛ توجه به توانایی‌ها و واقعیت‌های موجود در القای آرمان‌گرایی به جامعه؛ پرهیز از دفاع تکراری و سطحی از افتخارات ملی و مقدسات دینی؛ داشتن روحیه انتقادپذیری و خودداری از نقد مغرضانه و غیرعالمانه مخالفان فرهنگی و اعتقادی؛ دوری از سطحی‌نگری و عوام‌زدگی در تحلیل و تشریح رویدادها و پدیده‌های مهم دینی فرهنگی؛ افزایش استقلال و اعتبار ملی صدا و سیما با کاهش و حذف عناصر وابسته به گروه‌ها، جناح‌ها و باندهای خاص.

۲. کتاب؛ رونق بخشیدن به بازار کتاب و گسترش فرهنگ کتاب‌خوانی به ویژه کتب دینی؛ توجه به نیازها و مطالبات اقشار با سواد جامعه در محتوای کتبی که منتشر می‌شوند؛

توسعه و تجهیز کتابخانه‌های عمومی و حمایت‌های مادی و معنوی از کتابخانه‌های موجود به‌ویژه در مناطق محروم کشور؛ معرفی سریع و صحیح کتب مفید و ارزشمند و نیز نویسندگان و محققان جوان به مردم؛ کاهش رویکرد تجاری و اقتصادی دولتی به مقوله کتاب با سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در حوزه چاپ و انتشار کتاب‌های مفید و علمی؛ اولویت دادن به توانایی‌های علمی، پژوهشی و مطالعاتی (در مقابل مدرک‌گرایی) در نظام استخدامی کشور و اختصاص امتیازهای ویژه برای کارکنان اهل مطالعه (بعد از استخدام).

۳. مطبوعات؛ افزایش تصدی‌گری بخش خصوصی در حوزه مطبوعات، به منظور افزایش رقابت، خلاقیت و نوآوری در این عرصه، که منجر به جذب مخاطبان و افزایش نقش هدایت‌گرانه و نظارتی در جامعه می‌شود؛ پرهیز از سیاست‌زدگی؛ تربیت و آموزش افراد متعهد برای عرصه مطبوعات؛ تقویت و گسترش فعالیت‌های مطبوعاتی سالم به منظور انزوای مجموعه‌های سکولار و متحجر.

۴. سینما؛ سینما یکی از بخش‌های تأثیرگذار و با اهمیت کشور است که برای قرار گرفتن آن در ذیل مجموعه‌های فرهنگی و دینی، و استفاده بهینه از آن در زمینه تقویت باورهای دینی و فرهنگ اسلامی، می‌بایست اهداف آن را با در نظر گرفتن موارد ذیل، قابل دستیابی نماییم:

تدوین و تصویب سیاست‌های کلی سینمایی کشور؛ ضابطه‌مند نمودن و شفاف‌سازی مقررات صدور مجوز برای تولید و اکران فیلم‌های سینمایی، توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ بهره‌گیری از تجربه و تخصص فعالین متعهد و باکفایت در حوزه سینما؛ توجه و حمایت از تولیدکنندگان و فعالان سینمای دینی و ارزشی، به‌صورت مادی و غیرمادی؛ برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری جدی و ضابطه‌مند جهت تربیت نیروهای متعهد و کارآمد در عرصه سینما؛ ارج نهادن، تکیه و تمرکز بر رقابت، خلاقیت و نوآوری به‌عنوان یک اصل؛ در نظر گرفتن همه نیازها و سلیقه‌ها، به‌ویژه نسل جوان با رویکرد تقویت سینمای دینی؛ خودداری از حمایت و دفاع از مقدسات دینی به‌صورت مستقیم و سطحی؛ دوری از هرگونه نگاه سیاست‌زده در حوزه سینما.

د. ساماندهی نظام تبلیغی کشور؛ هماهنگی بین دستگاه‌های ذی‌ربط به همراه تدوین سیاست‌های فرهنگی و تبلیغی از اقدامات مهم در بحث سامان‌دهی نظام تبلیغی کشور می‌باشد. اهم سیاست‌های حاکم بر نظام تبلیغی کشور به شرح زیر پیشنهاد می‌شود: مورد توجه قرار دادن سند چشم‌انداز بیست ساله کشور؛ همسو کردن تبلیغات و نیازهای مخاطبین،

با در نظر گرفتن زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه؛ توجه به جامعیت و ابعاد مختلف دین مبین اسلام؛ پایش جریان‌های فرهنگی و تبلیغی؛ آسیب‌شناسی تبلیغات و شناخت تهدیدها و فرصت‌های تبلیغی؛ در نظر گرفتن مقتضیات زمان و نیز نقد و بررسی دستاوردهای فرهنگی جوامع بشری با محوریت اصول و ارزش‌های اسلامی؛ توجه به اثر بخشی تبلیغات و بهینه‌سازی آن؛ توجه کافی به گسترش کیفی تبلیغات؛ تمرکز بر ارزش‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس و همسو نمودن فعالیت‌های تبلیغی با آنها؛ تقویت وجدان کاری و نظم در میان مبلغین فرهنگی؛ احترام به گونه‌های مختلف قومی، زبانی و گویشی و پرهیز از توهین و کوچک شمردن آنان به همراه تأکید بر نقاط مشترک؛ پرهیز از هرگونه غرب‌زدگی و خودباختگی در مقابل تهاجم فرهنگی و رسانه‌ای بیگانگان؛ خودداری از استفاده ابزاری از افراد.

۵. احزاب و تشکل‌های سیاسی؛ احزاب به‌عنوان یکی از نهادهای مهم و اثرگذار سیاسی در کشور به شمار می‌آیند که با آفت‌زدایی، ساماندهی و ارتقای سطح آگاهی فرهنگی و سیاسی مردم، می‌توانند زمینه مناسب و مساعدی را در جهت بهبود اوضاع سیاسی، اجتماعی و نیز رشد و توسعه فرهنگ دینی در جامعه فراهم آورند.

۶. ادارات دولتی؛ نهادها و سازمان‌های دولتی در جهت تبیین و ترسیم جهت‌گیری‌ها و کارکردهای ویژه متولیان و مدیران کشور، نقش بسیار مهمی را در آموزش و انتقال پیام‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاکمیت داشته و دارند. ادارات دولتی در صورت عمل بر طبق اصول و ضوابط قانونی و همچنین رعایت وجدان کاری و انضباط اداری، در نتیجه حل و فصل مشکلات و امور مربوط به مراجعین و تأمین رضایت مردم از ادارات، باعث تأثیرپذیری مثبت، دلگرمی و آرامش در بین آحاد ملت خواهند شد.

بررسی راهکارهای نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی در جامعه اسلامی بر اساس دیدگاه روان‌شناسی در ادامه می‌آید. واژه نهادینه‌سازی از لحاظ معنایی با دو واژه فرهنگ‌سازی و درونی‌سازی دارای شباهت معنایی می‌باشد، با این تفاوت که در روان‌شناسی، این مفهوم با واژه درونی‌سازی نشان داده می‌شود.

درونی‌سازی آخرت‌گرایی به همه اقداماتی گفته می‌شود که توسط مربی برای ایجاد و تقویت باور به آخرت و معاد و پیاده شدن آن در رفتار متربی انجام می‌گیرد. درونی‌سازی هنجارهای اخلاقی عبارت است از پذیرش و سازگاری باورها، ارزش‌ها، نگرش و معیارها، به مثابه چیزهایی که به خود فرد تعلق دارد. در این فرآیند، ارزش‌هایی که از راه عوامل بیرونی به فرد داده شده است با افکار و اعمال او یکی شده و جزئی از وجدان شخص می‌شود؛ به

گونه‌ای که نقض آنها به‌طور طبیعی احساس خطا و شرم را در وی برمی‌انگیزاند (سالاری فر و رضوی، ۱۳۹۵).

در فرآیند درونی‌سازی آخرت‌گرایی در جامعه از دیدگاه روان‌شناسی (فرد محور) با رویکرد دینی، روش‌ها و راهبردهای متعددی یافت می‌شود؛ بسیاری از آنها ذیل مباحث جامعه‌شناسی بیان شد؛ به‌عنوان مثال، مکانیزم‌هایی که ذیل نهاد خانواده مطرح شد، و نیز بخشی از آنچه در مورد نهاد رسانه بیان شد، بیشتر در حوزه روان‌شناختی می‌باشند که علاوه بر آنها، به بعضی از نکات مهم دیگر اشاره می‌کنیم:

۱. آگاهی بخشی با در نظر گرفتن سبک یادگیری مخاطب: همواره بسیاری از

خطاها و غفلت‌های انسان، به‌خاطر کمبود یا نبود آگاهی می‌باشد، و از این رو، آیات و روایات بسیاری، این امر را مورد توجه قرار داده‌اند و به آن اشاره می‌کنند. به‌عنوان نمونه، خداوند، خطاهایی را که از روی جهالت صورت پذیرفته است، بعد از توبه کردن فرد خطاکار، می‌بخشد (انعام، ۵۴). از دیدگاه رسول خدا ﷺ خیر دنیا و آخرت در علم، و شر دنیا و آخرت، در جهل می‌باشد (مجلسی، ۱۳۹۷، ج ۷۹، ص ۱۷۰).

در کنار اهمیت آگاهی بخشی و زدودن جهل، توجه به سبک یادگیری فرد نیز، از اهمیت وافری برخوردار است. لغت‌نامه، یادگیری را مهارت کسب دانش به‌وسیله آموزش و تغییر در رفتار به‌وسیله تجربه تعریف می‌نماید. در واقع، یادگیری عبارت است از تغییری نسبتاً دائمی در رفتار که نتیجه تجربه‌های مستقیم یا غیرمستقیم باشد (رحمتی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۶۴). یادگیری یا ترجیحات یادگیری بسیار گوناگون‌اند. سبک‌های یادگیری همچنین از راهبردهای یادگیری و یادگیری سطحی و عمیق نیز متمایزند. سبک‌های یادگیری به‌عنوان مشخصات فردی که برای یک شخص در موقعیت یکسان ثابت می‌مانند در نظر گرفته شده‌اند. برعکس آن، راهبردهای یادگیری فعالیت‌های آگاهانه‌ای هستند، که می‌توانند یاد گرفته شده و تعدیل شوند. سبک‌های یادگیری را می‌توان به سه دسته «شناختی»^۱، «عاطفی»^۲ و «فیزیولوژیکی»^۳ تقسیم کرد. سبک‌های یادگیری شناختی به روش‌هایی که شخص موضوع‌ها را ادراک می‌کند، اطلاعات را به‌خاطر می‌سپارد، درباره مطالب می‌اندیشد و مسائل را حل می‌کند، گفته می‌شود. سبک‌های یادگیری عاطفی، در برگیرنده ویژگی‌های

1. Cognitive.

2. Emotional.

3. Physiological.

شخصیتی و هیجانی یادگیرنده، مانند پشتکار، مستقل کار کردن یا با دیگران کار کردن و پذیرش یارد تقویت‌کننده‌های بیرونی است. سبک‌های یادگیری فیزیولوژیکی، جنبه زیست‌شناختی دارند و در برگزیده واکنش فرد به محیط فیزیکی مؤثر بر یادگیری او هستند (شفیعی و شریف زاده، ۱۳۹۹).

در پژوهشی که به منظور ارزیابی سبک‌های یادگیری دانشجویان پرستاری و همچنین به منظور شناسایی رابطه بین برخی از ویژگی‌های دانش‌آموزان با سبک‌های یادگیری دیداری، شنیداری و حرکتی مانند جنسیت و سطح علمی آنها انجام شد مشخص گردید که، به‌طور کلی، اکثر دانشجویان، سبک یادگیری بصری را ترجیح می‌دهند (که شاید به‌خاطر سهولت بیشتر و جذابیت آن باشد). در حالی که (۳۰٪) دانش‌آموزان، سبک حرکتی و سبک شنیداری توسط (۲۹٪) دانش‌آموزان ترجیح داده شد (ابراهیم و حسین، ۲۰۱۶). طبق مطالعه فرانکل (۲۰۰۹)، سبک یادگیری دیداری، شنیداری و حرکتی به ترتیب (۵۴٪)، (۲۶٪) و (۱۹٪) می‌باشند. براساس مطالعه رشری^۱ (۲۰۱۳)، بر روی دانش‌آموزان دبیرستان، سبک یادگیری دیداری، شنیداری و حرکتی به ترتیب (۳۳٪)، (۲۸٪) و (۳۸٪) مشاهده شد (ابراهیم و حسین، ۲۰۱۶). این تفاوت در سبک‌های یادگیری، نشان‌دهنده اهمیت و تأثیر آن در جریان یادگیری و درونی‌سازی می‌باشد که لحاظ آن در فرآیند درونی‌سازی، بسیار اهمیت می‌یابد.

۲. تغییر نگرش فرد، مبتنی بر شرطی‌سازی: نگرش عبارت است از ترکیبی از باورها و هیجان‌هایی که شخص را پیشاپیش، آماده می‌کند تا به دیگران، اشیا و گروه‌های مختلف به شیوه مثبت یا منفی نگاه کند. نگرش‌ها ارزیابی از اشیا را خلاصه می‌کنند و در نتیجه، پیش‌بینی یا هدایت اعمال یا رفتارهای آینده را بر عهده می‌گیرند (گنجی، ۱۳۹۰). نگرش دارای مؤلفه‌های شناختی (مانند باورها، افکار و ویژگی‌هایی که ما به هر موضوعی نسبت می‌دهیم)، عاطفی (احساسات یا عواطفی که نسبت به یک موضوع داریم) و رفتاری (که به رفتارهای گذشته و همچنین تجربیات شخص در مورد یک موضوع مرتبط است) می‌باشد. تأثیر نگرش‌های ما بر یکدیگر و بر رفتارمان، غیرقابل انکار است. در روان‌شناسی اجتماعی، گروهی بر این باورند که نگرش‌ها علاوه بر امکان تغییر، آموخته نیز می‌شوند. و شرطی‌سازی یکی از مهم‌ترین روش‌های آن است. در شرطی‌سازی کنشگر، رفتار با یک

محرك پس آیند، کنترل، تقویت یا طرد می‌شود. بر اساس این نظریه، اگر پیامد یک رفتار (مانند تحسین کلامی، نگاه محبت‌آمیز، بوسیدن و در آغوش گرفتن، هدیه) برای فرد مطلوب باشد (فرد تقویت دریافت کند)، رابطه محرك و پاسخ نیرومند می‌شود و رفتار ادامه می‌یابد (سالاری فرو و رضوی، ۱۳۹۵). در اینجا، تشویق‌هایی که بعد از رفتارهای آخرت‌گرایانه اتفاق می‌افتد موجب می‌شوند که فرد، رفتار مطلوب را تکرار کند و بدین وسیله در طول زمان، یادگیری و تغییر نگرش، صورت خواهد پذیرفت.

۳. یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر ارائه الگو: الگو در لغت به معنای مدل، سرمشق، مقتدی، اسوه، قدوه، مثال و نمونه است؛ اما در اصطلاح به شخصیتی گفته می‌شود که به دلیل داشتن برخی خصوصیات، شایسته تقلید و پیروی است. شیوه الگویی، عبارت است از «انتخاب برخی الگوهای رفتار بدنی و کلامی مشهود برای تقلید» (حسین‌زاده، ۱۳۸۹). شیوه الگویی از جمله مؤثرترین روش‌ها، برای تربیت اجتماعی می‌باشد. در اهمیت این روش، همین بس که خداوند در قرآن کریم، از این شیوه استفاده کرده است و پیامبر را به عنوان اسوه حسنه، معرفی می‌کند (احزاب، ۲۱).

در این میان، نکته حائز اهمیت این است که در کنار معرفی معصومین علیهم‌السلام به عنوان اسوه حسنه، به معرفی الگوهایی که برای افراد، دست یافتنی‌تر به نظر می‌رسند نیز پرداخته شود. البته نباید فراموش کرد که آخرت‌گرایی زمام‌داران و مسئولین در نظام مقدس جمهوری اسلامی و نمود آن در جامعه، می‌تواند تأثیر بسزایی در میان افراد جامعه داشته باشد. شیوه الگویی بر نظریه یادگیری اجتماعی بندورا^۱ مبتنی است که اساس آن، یادگیری مشاهده‌ای می‌باشد. طبق این نظریه، فرآیند یادگیری از طریق نگاه کردن به دیگران، حفظ اطلاعات و سپس تکرار رفتارهای مشاهده شده می‌باشد.

۴. تشویق و تنبیه: تشویق در لغت به معنای برانگیختن (فیومی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۱۷۰) و تهییج کردن (ابن منظور، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۱۹۲) می‌باشد. و همچنین تنبیه، از ماده «النَّبَه» است که در لغت به معنای بیدار شدن و آگاه کردن (ابن منظور، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵۴۶) بیان شده است.

اساساً نفس انسان تمایل دارد به سوی گناه سوق پیدا کند (واسطی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۴۱) و همین امر موجب شده است تا دین الهی، به منظور هدایت انسان‌ها، از مقوله

1. bandura.

تشویق و تنبیه استفاده نماید، کما اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «تأثیر پاک‌کنندگی حدی که در زمین برپا شود، از شصت سال عبادت بیشتر است» (نوری، ۱۳۹۵، ج ۱۸، ص ۹).
 انسان دائماً شوق دارد که به سمت لذت‌ها رفته و از دردها و ضررها دوری کند، و همین امر باعث شده است که تلاش کند از دردها دوری کرده و لذت‌ها را جلب کند. در همین راستا، امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌فرماید: «کیفر حتمی، موجب می‌شود که انسان جز کار نیک انجام ندهد» (آمدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۶۲۹). قرآن کریم به‌عنوان مهم‌ترین کتاب هدایت و تربیت انسان‌ها از بهشت و جهنم، تبشیر و انذار پیامبران (بقره، ۲۱۳)، پاداش و کیفر اعمال (انعام، ۴۸)، به‌عنوان جلوه‌هایی از تشویق و تنبیه، برای هدایت و راهنمایی انسان‌ها بهره‌جسته است.
 در مورد تشویق باید به نکاتی همچون «به موقع و متناسب بودن تشویق با نوع رفتار»، «به اندازه و معقول بودن» و «تبدیل به هدف نشدن»، «منطبق با استحقاق شخص بودن»، «در حضور جمع صورت گرفتن»، «بیان دلیل تشویق» و «کلی‌گویی نکردن» توجه کرد. و همچنین در مورد تنبیه، می‌توان مواردی از قبیل «تغییر چهره»، «استفاده از کنایه»، «تذکر مستقیم و غیرعلنی»، «تهدید به محروم‌سازی»، «محروم‌سازی»، «توبیخ و سرزنش»، و «تنبیه بدنی» و «تنبیه جانیشینی» (تنبیه شدن به وسیله مشاهده تنبیه دیگری) را به‌کار برد (سالاری‌فرو و رضوی، ۱۳۹۵).

۵. کاهش تعارض آخرت‌گرایی و دنیاخواهی: نظریه ناهماهنگی شناختی فستینگر^۱ (۱۹۵۷) بیان می‌کند که وجود تعارض شناختی، شخص را به کاهش ناهماهنگی تحریک می‌کند و منجر به اجتناب از اطلاعاتی می‌شود که ناسازگاری را افزایش می‌دهند. هرچه اندازه ناهماهنگی بیشتر باشد، فشار برای کاهش آن نیز بیشتر خواهد بود، و همین امر موجب می‌شود که فرد، به کاهش اهمیت شناخت‌های ناهماهنگ یا افزایش اهمیت شناخت‌های همخوان روی آورد (هارمون-جونز و میلز^۲، ۲۰۱۹).

انسان معاصر متأثر از فرهنگ حاکم، خواهان زندگی آرام مادی است و می‌خواهد از لذات و مواهب طبیعت حداکثر استفاده را ببرد. از این رو، یکی از اهداف راهبردی و بنیادی دولت‌ها، دستیابی به «توسعه ملی» است. این توسعه بیشتر در «توسعه اقتصادی» تجلی پیدا کرده است و دولت‌ها در یک رقابت شدید و فشرده به سوی آن در حرکت‌اند. نظریه‌پردازان معتقدند برای دستیابی به توسعه، باید میزان «تولید» را بالا برد و سرانه تولید

1. Festinger.

2. Harmon-Jones and Mills.

ملی افزایش یابد، و برای رشد تولید، باید «مصرف» افزایش پیدا کند. در نتیجه، مردم باید بیشتر و متنوع‌تر مصرف کنند و به همین ترتیب، تولیدکنندگان داخلی و خارجی بیشتر تولید خواهند کرد و چرخه اقتصاد به گردش در می‌آید و توسعه حاصل می‌شود (نویس، ۱۳۷۶). در کنار این واقعیت، مسئله آخرت‌گرایی و توصیه‌های دین به ساده زیستی، عدم تعلق به دنیا، توجه به زندگی زودگذر و یاد مرگ، باعث شده است یک نوع ناهماهنگی شناختی بین واقعیتی اجتماعی و این واقعیت دینی صورت پذیرد؛ در نتیجه، عدم حل این تعارض به خاطر ملموس بودن دنیاگرایی و لذت آنی، موجب می‌شود واقعیت دینی کم‌رنگ‌تر شود. از این رو به نظر می‌رسد توجه به این مطلب و تلاش برای حل این ناهماهنگی شناختی، می‌تواند در آخرت‌گرایی فرد و تعمیق آن تأثیر بسزایی داشته باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

«اعتقاد به آخرت» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اصول ادیان آسمانی و بهترین ابزار تربیتی و وسایل نیل به کمال انسانی می‌باشد که افراد می‌توانند در پرتو آن، به رشد و بالندگی برسند و حیات جاودان در بهشت برین را برای خود رقم زنند. مسئله معاد از حیث اهمیت، بعد از مسئله توحید، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل دینی و اسلامی به شمار می‌رود. پیامبران الهی با این هدف به سوی انسان‌ها ارسال گردیدند که مردم را به دو حقیقت، مؤمن و معتقد سازند؛ یکی به خدا و دیگری به قیامت. با توجه به تأثیر عمده آخرت‌گرایی بر تربیت و کمال انسان، و نیز کاهش مشهود در کم‌رنگ شدن این باور در میان توده مردم، این سؤال اساسی که راهکارهای نهادینه کردن آخرت‌گرایی در جامعه اسلامی چیست و چگونه می‌توان این مفهوم را در میان همه مردم تعمیم و تعمیق بخشید، بیش از پیش برجسته می‌گردد.

در این پژوهش سعی شد با بررسی متون اسلامی و روان‌شناسی به منظور نهادینه کردن و درونی‌سازی مفهوم آخرت‌گرایی در جامعه اسلامی از دو دیدگاه جامعه‌شناسی و روان‌شناسی به این مقوله نگاه شود و با مخاطب قرار دادن فرد و گروه در جامعه، فرآیند نهادینه‌سازی را در سه مرحله آگاهی‌بخشی، هنجاری‌سازی و اجرای مکانیزم قانونی پیاده کنیم. در این پروسه، بکارگیری راهبردهای «آگاهی‌بخشی با در نظر گرفتن سبک یادگیری مخاطب»، «تغییر نگرش فرد مبتنی بر شرطی‌سازی»، «یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر ارائه الگو»، «تشویق و تنبیه»، «کاهش تعارض آخرت‌گرایی و دنیاخواهی»، به تسریع این فرآیند کمک کرده و موجب تکمیل فرآیند نهادینه‌سازی آخرت‌گرایی می‌شود.

منابع

• قرآن کریم.

• آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ راشدی، سعید و راشدی، لطیف (۱۳۹۰)، *غورالحکم و دررالکلم*، قم: پیام علمدار.

• ابن منظور (۱۳۷۴)، *لسان العرب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

• ایمانی، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کیفی»، *عیار پژوهش در علوم انسانی*، سال دوم، شماره ۱۵.

• باقری، فریبرز (۱۳۹۳)، «مفهوم‌شناسی و کارکردهای هنجار»، *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، شماره ۳، ص ۵۱-۱.

• حسین زاده، علی (۱۳۸۹)، «ادب برابر خدا؛ روش الگویی پیامبران اولوالعزم به هنگام دعا»، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال دوم، شماره ۶۳.

• خان محمدی، هادی؛ اصلی‌پور، حسین؛ خان محمدی، مجید و شمس، لیلا (۱۳۹۷)، «طراحی الگوی نهادینه‌سازی ارزش‌ها مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری»، *بصیرت و تربیت اسلامی*، شماره ۴۶، ص ۹-۳۴.

• خلجی، حسن (۱۳۹۰)، «شیوه‌های مؤثر نهادینه کردن حجاب در کودکان و نوجوانان»، *پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، شماره ۸، ص ۱-۱۵.

• دهقان، محمد (۱۳۹۸)، *راهبردهای نهادینه‌سازی فرهنگ انقلابی دانشجویان با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی.

• رحمتی، محمد (۱۳۹۳)، *تأثیر چند رسانه‌ای آموزش مفاهیم علوم در یادگیری، یادداری و انتقال یادگیری دانش آموزان پایه پنجم ابتدایی شهرستان خنداب در سال تحصیلی ۹۲-۹۳*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

• رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۷)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، ج ۱، قم: الهادی.

• سالاری‌فر، محمدرضا و رضوی، سید جمال‌الدین (۱۳۹۵)، «روش‌های درونی‌سازی عفاف بر اساس متون اسلامی»، *مطالعات اسلامی زنان و خانواده*، شماره ۲، ص ۵۱-۷۴.

• سبحانی، جعفر (۱۳۷۳)، *معاد انسان و جهان*، قم: دفتر مجله مکتب اسلام.

• شایگان، فریبا و سهرابی، حیدر (۱۳۹۶)، «روش‌های نهادینه‌سازی رفتار از دیدگاه اسلام»، *نشریه تحقیقات*.

• شایگان، فریبا و مصطفی‌نژاد، حسن (۱۳۹۵)، «نهادینه‌سازی انضباط اجتماعی (نظریه‌ها و روش‌ها)»، *بنیادین علوم انسانی*، شماره ۳، ص ۷۳-۹۳.

- شریعتی، محمد باقر (۱۳۸۰)، **معاد در نگاه وحی و فلسفه**، قم: بوستان کتاب.
- شریف‌الرضی، محمد بن حسین (۱۳۸۷)، **نهج‌البلاغه**، ترجمه محمد دشتی، قم: الهادی.
- شریفی، حسین و داودی، محمد (۱۳۹۵)، «روش‌های نهادینه کردن معاد در تربیت دینی»، **پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی**.
- شریفی، عنایت‌الله؛ جعفری‌نسب، سید حسین (۱۳۹۵)، «روش‌های قرآن در نهادینه‌سازی اخلاق در جامعه»، **پژوهش‌نامه معارف قرآنی**، شماره ۲۳، ص ۵۹-۸۴.
- شفیعی، صابر و شریف‌زاده، میلاد (۱۳۹۹)، «بررسی سبک‌های یادگیری دانش‌آموزان»، **پژوهش‌های معاصر در علوم و تحقیقات**، شماره ۱۳، ص ۳۵-۴۴.
- صبحی‌لکی، بهروز (۱۳۹۴)، «مدیریت اسلامی با تأکید بر مدیریت آخرت‌گرا از دیدگاه امام علی (ع)»، **دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و مهندسی صنایع**.
- طاهری، حبیب‌الله (۱۳۸۱)، **سیری در جهان پس از مرگ**، قم: الجماعه المدرسین بقم المشرفه، مؤسسه النشر الاسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸)، **تفسیرالمیزان**، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- طباطبایی، سید محمد حسین و خسروشاهی، سید هادی (۱۳۹۱)، **انسان از آغاز تا انجام**، قم: بوستان کتاب.
- علی بن‌الحسین (ع)، **صحیفه سجادیه**، حسین انصاریان (۱۳۸۹)، ج ۱، تهران: پیام آزادی.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۳۹۶)، **المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر**، قم: طلعه نور.
- کریم‌زاده، صادق (۱۳۸۹)، «سازوکارهای روان‌شناختی فرآیند درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی»، **روان‌شناسی و دین**، شماره ۲، ص ۵.
- کوهن، بروس (۱۳۸۸)، **درآمدی به جامعه‌شناسی**، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: توتیا.
- گلابی، سیاوش (۱۳۷۶)، **اصول و مبانی جامعه‌شناسی**، تهران: میترا.
- لیثی‌واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۷)، **عیون الحکم و المواعظ**، قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۷)، **بحار الانوار**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مشایخی، شهاب‌الدین (۱۳۸۶)، «اصول تربیت از دیدگاه امام علی (ع)»، **مجله حوزه و دانشگاه**، شماره ۲۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۸)، **معاد**، تهران: صدرا.
- مقیمی، سید محمد (۱۳۹۴)، **اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام**، تهران: راه‌دان.
- منتظرالمهدی، مرضیه (۱۳۹۲)، **شناسایی سازوکارهای نهادینه‌سازی رفتار از طریق وسایل ارتباط جمعی**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده مدیریت دانشگاه علامه طباطبایی.

- موسوی نسب، سید محمدصادق؛ رزاقی، هادی و خطیبی، حسین (۱۳۹۱)، «نقش اسلامی‌سازی محتوای آموزشی در درونی شدن ارزش‌های اسلامی»، *معرفت*، شماره ۸، ص ۱-۱۵.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۶)، *معاد و جهان پس از مرگ*، قم: سرور.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میریان، فردوس و صمدانیان، محسن (۱۳۸۸)، «هنجارهای اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه»، *علوم قرآن و حدیث*، شماره ۸۲، ص ۱-۱۲۷.
- نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۴)، «مرگ خود و مردن دیگری: روایت دو فرهنگ عرفی / عقیدتی-معنوی (کاوشی در نظریه اجتماعی، نهج البلاغه، مثنوی معنوی)»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، شماره ۱، ص ۹۷-۱۳۱.
- نوری، حسین بن محمدتقی و رحمتی اراکی، رحمت الله (۱۳۹۵)، *خاتمه مستدرک الوسائل*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- نولن هکسما، سوزان؛ فردریکسون، باربارا؛ لافنس، جفری؛ وگنار، ویلم و هکسما، سوزان نولن (۱۳۹۰)، *زمینه روان‌شناسی اتکینسون و هیلگارد*، ترجمه مهدی گنجی، تهران: ساوالان.
- نوید، مهدی (۱۳۷۶)، «اعتقاد به معاد و موانع گسترش آن»، *پاسدار اسلام*، ص ۱۸۸.
- وهاب، آریان (۱۳۹۳)، *تربیت فرزند بر اساس اصول و مفاهیم تربیت دینی*، <http://pmbo.ir>
- هج، مری جو و کانلیف، آن ال (۱۳۹۵)، *نظریه سازمان: مدرن، نمادین-تفسیری و پست مدرن*، ترجمه حسن دانایی‌فرد، تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر.
- یوسفیان، نعمت الله (۱۳۹۱)، *آخرت‌گرایی*، قم: زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق علیه السلام.
- Harmon-Jones, E. , & Mills, J. (2019). An introduction to cognitive dissonance theory and an overview of current perspectives on the theory.
- Ibrahim, R. H. , & Hussein, D. A. (2016). Assessment of visual, auditory, and kinesthetic learning style among undergraduate nursing students. *Int J Adv Nurs Stud*, 5(1), 1-4.
- Rajshree S. , (2013). learning style and academic achievement of secondary school students, *voice of research*, Vol. 1 Issue 4, p: 2.
- Frankel, A. , (2009). Nurses' learning styles: promoting better integration of theory into practice. *Nursing Times journal*; 105: 2, pp: 27-24.